

Грипас О.Ю. Семантична і формально-граматична характеристика предикатів з локативними поширювачами // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 9. Актуальні проблеми сучасного мовознавства: Зб. наук. праць. — К.: НПУ. 2005. — № 1. — С. 12 - 15.

О.Ю. Грипас

СЕМАНТИЧНА І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДИКАТІВ З ЛОКАТИВНИМИ ПОШИРЮВАЧАМИ

У статті предметом аналізу є речення з тривалентними предикатами з погляду їх семантики, лексичного вираження та заповнення при них локативних поширювачів.

Сучасне мовознавство прагне розглядати синтаксис як сукупність системних зв'язків і відношень з різних позицій — логіки, семантики, формально-граматичної організації синтаксичних одиниць тощо. Поняття предиката є центральним у реченні, це — головний компонент семантичної структури висловлювання.

У дослідженнях більшості лінгвістів критерієм класифікації предикатів визнається опозиційне значення статичність/динамічність. Перший член опозиції означає відносно незмінний стан, другий — рух, зміну. О.В. Падучева в своїй класифікації виділяє статичні як постійні властивості і співідношення та непостійні стани, а динамічні поділяє на процеси та події [9, 98-99].

Ця класифікація найбільш узагальнена, у згоді з якою виділяємо предикати, які характеризуються названими ознаками. Аналізові підлягають недостатньо дослідженні в українському мовознавстві тривалентні предикати дії, руху, переміщення, які на формально-граматичному рівні мають локативні поширювачі. На матеріалах російської мови вони розглядалися у працях Т.А. Кільдібекової [6], Т.І. Новосьоловової [8], А.Г. Полукарової [10], Л.Ф. Клеопатрової [7].

За визначенням І.Р. Вихованця, «локативні предикати вказують на просторові стани, процеси або ознаки предметів» [3,138]. Трактуючи локативність як семантичну категорію, він зазначає, що в свідомості людей відображаються всі різновиди просторового значення, зокрема локативні предикати виражають просторові відношення, або реляції. [4, 296].

Н.Д. Арутюнова стверджує, що реляційне значення відповідає відношенню між двома об'єктами і, за її визначенням, реалізується в дієслові, яке володіє двома семантичними валентностями: «Власне реляційне значення підкоряється законам логіки: воно об'єднує однорідні сутності. Так, просторові відношення можуть бути встановлені тільки між предметами, часові і логічні відношення поєднують між собою факти, події, стан справ і судження... Локативні відношення вказують на взаєморозташування предметів, можливості якого лімітовані тривимірністю простору» [1, 234].

У монографічному дослідженні М.І. Степаненка здійснено комплексний аналіз просторових відношень та механізму взаємодії формально-граматичної і есмантичної валентності предиката у структурі речень з ними, а саме структурної схеми S + P + Adv lok, до складу яких входять семантичні компоненти: суб'єкт та предикат, який відкриває позицію локативного поширювача.

За його визначенням, у реченні, утвореному за цим зразком, «найважливішою диференційною ознакою є опозиція «подія»/«подія (явище, місце)», що переходить у більш конкретну опозицію «реальна подія»/«просторова подія». Відповідно по-різному реалізується правобічна валентність як вираження динаміки — руху, переміщення у просторових координатах — чи статичної події — перебування, розташування у просторі [11, 28-29].

Різноманітні просторові відношення узагальнюються в двох типах значень: статичної локалізованості та динамічної локалізованості одних об'єктів відносно інших [5,70]. Статичні локативні предикати виражають просторові відношення двох предметів, що позначають місце у внутрішніх межах предмета, на його поверхні чи дистантне розташування. Вони є двовалентними і виражаються дієсловами **бути, перебувати, знаходитися, opinятися, розташуватися**. Напр.: *Молодь вся була на полі, бо якраз настали жнива* (Леся Українка). *Прapor командуючого ескадрою знаходився на крейсері «Москва»* (В. Кучер).

Статичні локативні предикати у мовленні часто реалізуються у значенні подвійних предикатів, що містять сemu стану суб'єкта й одночасно вказують на локальність. Ці подвійні предикати виражаються дієсловами **сидіти, лежати, стояти, висіти..** Напр.: *Мотря сиділа у своїм кріслі, як на престолі цариця...*(Б. Лепкий). Чого він стойть перед ним, такий гарний собою і такий безталанний (Б. Лепкий).

На формально-граматичному рівні локативні предикати можуть не вербалізуватись. Напр.: ... А там церква, а в церкві Бог... Піди й подякуй йому за всі блага (У. Самчук). А коні в хліві? — А де ж (У. Самчук).

Динамічні предикати є, по суті, каузативними, бо будь-яка дія містить у собі сemu каузальності, «що вказує на подію або явище, які породжують іншу подію або явище» [4, 230]. Каузативність є провідним семантичним параметром предикатів дії. Через сemu каузативності вони пов'язуються з статичними предикатами: стану, якості, посесивних та локативних відношень. Напр.: Книга знаходиться на столі — Студент поклав книгу на стіл. Дитина була в хаті — Батько завів дитину до хати. Штаб армії перебуває в селі — Командуючий перемістив штаб армії в це село.

Динамічні локативні предикати, що являють собою творення (каузацію) локатива суб'єктом, постають як результат таких дій: 1) творення буття/небуття контакту двох предметів (так звані «чисті локативи») або 2) актуалізація початкової чи кінцевої фази переміщення: «видалити з вихідної точки (ЗВІДКИ)» або «в кінцеву точку (КУДИ)». На лексичне значення дієслів так званого «усіченого переміщення» нашаровується значення каузації переміщення, що виступає в двох аспектах: переміщення суб'єктом самого себе (автохаузациі) і переміщення суб'єктом об'єкта. Якщо локатив твориться шляхом переміщення об'єкта суб'єктом, то предикат відкриває дві правобічні валентності: Об'єкт та Локус. Якщо об'єкт переміщує сам себе — відкривається лише одна правобічна валентність — Локус, бо Об'єкт і Суб'єкт суміщаються в одній синтаксемі. Пор.: *Дубові пали під мости вони вбивають в дно річки...* (Н.Л. Забіла). *В маленьки черевички понабивалось снігу й було страх холодно* (Г. Григоренко). *Гетьман з Менишковим вийшли із залу останні...*(Б. Лепкий). *Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати* (Панас Мирний).

Така ж закономірність простежується і з предикатами другої групи, так званих «чистих локативів». Дієслово, що позначає «локатив + особа», утворюється засобом приєднання частки **-ся, -сь** до дієслова (**котити — котитися, сипати — сипатися, тягти — тягтися, ліпити — приліпітись**) або без **-ся** у синонімічних парах слів (*іти — вести, бігти — гнати, текти — лити*). Є також дієслова зі значенням «переміщення себе», які не мають відповідника «переміщення об'єкта»: **плисти** (хоча слово **буксирувати** може претендувати на це), **ринути, линути, лізти, летіти, падати** (дієслово **пускати** означає «не тримати в нерухомому стані», внаслідок чого об'єкт починає переміщуватись під дією якоїсь фізичної сили (реактивної, земного тяжіння, натягу чи пружності тощо) або за власним бажанням. Воно використовується як відповідник «переміщення об'єкта».

Дієслово **мчати** має такі значення: «рух суб'єкта індивідално» або «мчати об'єкт на собі чи за допомогою засобу пересування». Напр.: *Настя, нашвидку переодягнувшись, вже мчала до Соні* (С. Васильченко). *Вихор підхопив її [кушпелу] високо-високо і мчав прямо на село...* (П. Мирний).

Для позначення предикатів групи «чистих локативів» використовується лексика, що позначає:

- 1) контакт двох предметів якимось способом: **бити, довбати, клепати, колоти, ліпити, стромити, стукати, тикати, штовхати** і под.;
- 2) каузацію явищ: **сохнути** (в результаті висихання об'єкт приєднується/від'єднується), **трясти** (внаслідок вібрації спричиняється переміщення). Напр.: *Пов'язка присохла до рани. Струсити сніг з шапки;*
- 3) технологічні дії різного гатунку: **паяти, шити, плутати, крутити, копати, корінити, клейти, городити** (завдяки дії твориться буття/небуття локатива двох предметів);
- 4) каузацію посесива: **брати, ловити, лишати**, у зв'язку з чим з'являється невизначеність предиката: він набуває ознак локатива і посесива одночасно. Напр.: *Хтось сіяв. Набирає золотого зерна повну жменю і кидав поперед себе у чорну пухку постіль* (А.В. Головко). *Юрко кинувсья насипати червінці в кишені, набрав повну хустку* (І. Нечуй-Левицький). ...*Не витримав Микола — почав ловити [макаронину] ложкою* (Ю. Збанацький). *Вона..., радісно щебечучи, ловила в підставлені долоні краплистий сонячний дощик* (І.І. Гончар). *Маріквіта вийшла, а вийшовши, полишила в кімнаті китицю з гранат* (Леся Українка).

Сюди ж можна віднести і слово **покидати**, хоча первісно воно позначало каузацію переміщення. Напр. *Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми* (І. Нечуй-Левицький). — *Покинь мені полуцені на столі: я зараз прийду, обізвався Кайдаш з повітки* (І. Нечуй-Левицький).

Дієсліво як локативний предикат переважно позначає каузацію буття/небуття локатива за допомогою приєднання префікса. Безпрефіксні дієслова вказують на узагальнене значення локативності, без її значеннєвої диференціації, а префікси та просторові прийменники виступають у ролі просторових морфем [2, 104-105]. Маркерами каузації буття локатива є префікси **об-, під-, за-, з/с-, до-, при-, на-, у/в-**; а каузації небуття локатива — префікси **ви-, з-, від-, об-**.

Найбільшу групу становлять дієслівні лексеми, що здатні позначати каузацію буття або небуття локатива. До цієї групи належать дієслова: **бавити, бахати, бухати, бехати, бебехати, бурхати, брати, бити, бовтати, брати, брести, брести, близкати, бувати, буксирувати, валити, вантажити, варити, вергати, вернути, водити, винути, віяти, возити, волочити, в'язати, гатити, гнати, горнути, гребти, давити, дерти, дихати, дмухати, довбати, дути, єднати, жати, їсти, капати, крапати, качати, кидати, класти, клейти, клонити, копати, копиркати, корінити, косити, котити, креслити, кришити, кріпіти, крутити, кутати, ладнати, летіти, літи, ліпити, лічіти, ловити, лупати, лучити, ляпати, ляскати, мазати, махати, мести, мити, міряти, мостити, молотити, м'яти, надити, нести, нурити, падати, паяти, перти, писати, пити, плескати, плести, плутати, плювати, порскати, правити, прискати, пускати, пхати, разити, ринути, рити, різати, рубати, рушати, рядити рятувати, селити, сипати, сіяти, слати, слонити, смикати, совати, со-**

тати, ссати, стібати, стромити, стукати, ступати, сунути, тарабанити, текти, теребити, терти, тикати, тиснути, топити, топтати, тріпати, трусити, трутити, тулити, тягти, хапати, хльоскати, хилити, хитати, цідити, цюкати, чавити, черпати, чіпляти, шарпати, штовхати, штрикати, штурхати, щепити, щіпати. Напр.: *Деякі виймають гроші з чересів, а другі вив'язують із хусток* (І. Франко) *І сюди шатнеться [Зубиха], і туди мотнеться, і намисто Олені нав'язує на шию, і голову квітча* (Г. Квітка-Основ'яненко). О, той уже умів сидати жили із своїх підлеглих... (Ярослав Гашек). ...*Іван піднявся Та до панської торбинки І сам присотався...* (С. Руданський). Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку... й засвітила каканець (І. Нечуй-Левицький). Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилину перед цим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок (М. Коцюбинський).

У реченні предикат набуває ознак предиката каузації якості, коли один з об'єктів своїм впливом змінює якість іншого об'єкта, вираженою формою орудного відмінка : Навантажили цеглу на машину / Навантажили машину цеглою. Напр.: *Не розбавляй, чоловіче, горілку водою, не той смак буде*, — повчально говорить Пуркало (М. Стельмах). Значення каузації якості і каузація локатива переплітаються, тому однозначно встановити тип предиката проблематично. Напр.: *Вогонь червоним язиком лизав дерево. Плечі покриті сірою пуховою хустиною — здоров'я в неї слабеньке, мати її завжди кутала* (С.Руданський).

Особливістю дієслів **дерти, їсти, смоктати, ссати** є те, що вони виражают лише створення «локатива собою». Напр.: *Видерти сторінку з зошита — Вдертись до кімнати. Висмоктати з пляшки молоко — П'явка присмокталась до ноги.*

Статичні двовалентні предикати, що виражают дієсловами **лежати, стояти, сидіти, висіти**, трансформуються у відповідні тривалентні предикати: **класти, ставити, садити, вішати**. Крім поєднання «локатив + + стан», у мовленні існують і інші: «процес + локатив», «каузація буття + локатив». Напр.: *Кучерява бузина кущилася аж під дах* (З. Тулуб). *Лемішка випасував на степах товар* (І. Нечуй-Левицький). *Схрещує Юліан руки на грудях* (І. Франко) (творить хрест + локатив: руки на грудях). *Зігнувся[офіцер] над столом і навстоячки черкнув на ньому [бланку] кілька слів...*(М. Стельмах).

Групи дієслів, що позначают тільки каузацію буття або тільки небуття локатива є кількісно меншими за попередню групу. До дієслів, що позначают тільки каузацію буття локатива, належать: **берегти, беркицьнути, бехати, близити, брякати, брязкати, верстati, взувати, глибити, замикати, карбувати, клинити, ковтати, копичити, лапати, малювати, місити, мішати, містити, мочити, надівати, нотувати, пакувати, панірувати, періщти, повнити, репіжити, робити, рости, строїти, строчити, торкати, тримати, тріскати, ховати, хоронити, шити.**

Напр.: Я думав гроши! — сказав Пилип і брякнув рака об землю (Панас Мирний). Каблуки там на халяву пристрочити (Ю. Збанацький).

До дієслів, що позначают тільки каузацію небуття локатива, належать: **батувати, борсати, вільнити, вудити, далити, ділити, дзьобати, добувати, длубати, дряпати, йняти, клювати, ковиряті, колупати, кроїти, курити, кусати, ламати, лизати, лузати, межувати, окремити, піляти, порожнити, пороти, прати, пручати, рвати, різати, сепарувати, сікти, скубти, стригти, съорбати, хлебтати, чахнути, чекрижити, чухрати, шкrebti, шматувати, чесати, чистити.** Напр.: *Дівчина вийняла з кишени пакуночок* (Л. Дмитренко). *Федом злизує язиком осуగу з губів* (Г.Тютюнник). *Б'є сторж нас, щоб відчищали ми черевики оз грязі* (В. Сосюра).

У цій групі дієслова **ділити, добувати, кроїти** функціонуют як предикати каузації буття посесива, але одночасно вони позначают і небуття локатива. Напр.: *Відділити для когось частину землі. Відкрайти для когось шматок хліба.*

Дієслова **стригти, скубти, чухрати, шкrebti** можуть функціонувати як предикат каузації буття об'єкта, але при цьому означают своєрідний локатив. Напр.: *Настригти(наскубти) у мішок вовни (пір'я). Начухрати в кошик кукурудзи.*

Л.Ф. Клеопатрова у дієсłowах відділення виділила шість підпарадигм. В українській мові виділяємо п'ять груп:

- 1) відділення частини від цілого (**відрівати, відрізати, відважити, відрахувати**);
- 2) відділення предметів у просторову суміжність в результаті встановлення меж (**відгородити, відмежувати**);
- 3) виокремлення певної частини маси-речовини (**відсмоктати, відцидити, відсипати**);
- 4) роз'єдання чогось, кого-небудь (**відв'язати, відстібнути, відчепити**);
- 5) відділення шляхом спеціальної дії-процесу на основі якісної характеристики (**відмити, відсіяти, відтиснути**).

Отже, аналіз розглядуваних предикатів дозволяє кваліфікувати їх як такі, що здатні поширюватися локативними компонентами. Статичні локативні предикати є двовалентними. Динамічні локативні предикати функціонуют як двовалентні у випадку вираження семи «локатив сам собою» і тривалентними у випадку вираження семи «локатив з об'єктом».

Динамічні предикати в свою чергу поділяються на «чисті локативи» та локативи «урізаного переміщення».

Динамічні предикати виражают також каузацію буття локатива і каузацію небуття локатива. На формально-граматичному рівні речення вони виражают дієсловами переміщення, дієсловами зі значенням безпосереднього контакту, різноманітних технологічних дій, процесів та каузації буття явищ і посесива.

Список літератури

1. Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — 355 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 220 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови : Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. -368 с.
4. Вихованець І.Р. Казуальність. Локативність / Українська мова: Енциклопедія. — К.: «Укр. енцикл.», 2000. — 750 с.
5. Ибрагимова В.Л. Особенности функционирования единиц пространственной семантики в современном русском языке / Исследования по семантике: Семантика и функционирование лингвистических единиц. — Уфа, 1989. — С. 69-76.
6. Кильдібекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. — 160 с.

7. Клеопатрова Л.Ф. Компонентный анализ глаголов отделения / Классы слов и их взаимодействие: Межвуз.темат.сб. — Свердловск, 1979. — С. 44-50.
8. Новосёлова Т.И. Особенности семантических структур глаголов со значением покрывать / Классы слов и их взаимодействие: Межвуз.темат.сб. — Свердловск, 1979. — С. 25-31.
9. Падучева Е.В. Семантические типы ситуаций и значение всегда / Семиотика и информатика: Сб. науч. ст. Вып. 24. — М., 1985. — С. 96-116.
10. Полукарова А.Г. Семная структура лексико-семантической группы глаголов соединения / Классы слов и их взаимодействие: Межвуз.темат.сб. — Свердловск, 1979. — С. 32-36.
11. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення. — Полтава, 2004. — 462 с.

B.I. Давиденко

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ ТОЛЕРАНТНОСТІ Й ІНТОЛЕРАНТНОСТІ В СУЧASNІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Враховуючи світові реалії, проблема толерантності за умов політичних, соціальних, економічних, етнічних, релігійних, моральних і ціннісних суперечок чи незгод набуває все більшої актуальності. Ці дослідження особливо важливі зараз, коли «загальний висновок різних сучасних концепцій на майбутнє людства можна сформулювати так: сьогоднішній світ стоїть на порозі якісно нових соціальних змін, які можуть призвести людство або до встановлення тоталітарного світового панування з одного центру, або до збереження розмаїтості й побудови на його основі багатополюсного світу» [6, с. 67]. Як би не розуміли толерантність сьогодні, очевидно, що вона виступає як умова збереження різноманітності, як засада демократичної згоди. Історично й за суттю вона є альтернативою насилля в конфліктах, обумовлених протилежністю позицій світогляду, тобто представляє собою ненасильницький спосіб їх розв'язання. Толерантність робить можливим співробітництво між партнерами, які дотримуються несумісних переконань і вірувань [3, с. 99-100].

Останнім часом проблема толерантності стає предметом всебічного й детального вивчення багатьох наук: філософії, політології, соціології, лінгвістики, релігієзнавства, конфліктології та ін., бо в кожній із цих наук термін має власний специфічний зміст, який відображає певне поняття, і доволі чітко визначене й закріплене використання в межах кожної окремої наукової парадигми.

Отже, поняття толерантності багатоаспектне й часом виявляється не простим завданням точно й чітко розмежувати компетенції різних наукових дисциплін. А втім, це не завжди настільки вже й суттєво, оскільки досягнутий зараз рівень взаємодії галузей гуманітарного знання передбачає їх тісну кооперацію під пропором антропоцентризма. Проте лінгвістичний аспект проблеми толерантності треба визнати домінуючим, бо саме від прийняття якихось термінів як ключових для конкретного дослідження великою мірою залежить (або, наймні, повинна з ним узгоджуватися) концепція автора, логічний хід його побудов та їх результат: вербальні формулювання одних і тих самих фактів можуть бути (й бувають, як про це свідчать численні приклади) різними за своїми конотативними потенціями, аж до діаметрально протилежних [1, с. 47].

Як зазначають мовознавці, парадокс толерантності полягає в тому, що ми погоджуємося не погоджуватися з чимсь дійсно для нас суттєвим. Толерантність тягне за собою напруженість між прихильністю власним поглядам і визнанням переконань інших [3, с. 106]. Толерантність вимагає зусилля, направленого на добре почуття, поваги у ставленні до когось або чогось. Це те, що в принципі дается особистості не просто, з більшою чи меншою зацікавленістю в результаті. Це те, що вимагає прислухатися до свого розуму, інтуїції й почуттів.

Отже, можна сказати, що толерантність є продовженням як доброзичливості й далекоглядності, так і принциповості й порядності. Але це тільки в тому випадку, коли таке ставлення йде на користь обом суб'єктам. Тобто толерантність, як і більшість явищ, амбівалентна: вона може бути зі знаком «плюс», може проявлятися зі знаком «мінус».

У процесі вивчення зазначеної одиниці виникає важливе, закономірне й у деяких моментах спірне питання про об'єкт толерантності. Природно, що в оточуючому світі є те, до чого ні за яких умов не можна ставитися толерантно, інакше толерантність з позитивного явища перетвориться на негативне, що межуватиме з байдужістю, бездіяльністю чи навіть потуранням найгіршому. Не можна пояснити й вправдати толерантність стосовно **війни, тероризму, насилля, загрози, геноциду, голodomору, кровопролиття, зрадництва, шовінізму, націоналізму, безробіття, злочинності, зловживання, бандитизму, корупції, злості, агресії, заздрощів, ворожнечі, приниження** й под.

Толерантність виникає в ситуації конфлікту, непорозуміння, розбіжностей, неузгодженостей, взаємного неприйняття цінностей і норм іншої особистості.

Детально й глибоко вивчаючи проблему толерантного ставлення, дослідники зазначають, що поведінка суб'єкта у важливій для нього ситуації суперечок, його дії стосовно протилежної сторони, власне, можуть бути різними. В якому випадку можна говорити про толерантність? У будь-якому конкретному конфлікті існують альтернативні стратегії початку дії, два можливих шляхи поведінки — примиритися з конфліктом або врегулювати його. Суб'єкт відмовляється від розв'язання конфлікту, примиряється з ним, але це зашкоджує його власним цінностям, стандартам, йде в обмін на обмеження власних прав. У такому випадку не можна говорити про толерантність, тут мова може йти тільки про терпіння й смиреність. Суб'єкт намагається врегулювати конфлікт, але таке рішення може бути продиктоване двома мотивами. Перший фактор, коли суб'єкт намагається розв'язати конфлікт шляхом переважного просування своїх планів, для чого використовує силу, проявляє ворожнечу, вдається до агресії, в тому числі й мовленнєвої... Другий мотив, яким може керуватися суб'єкт для врегулювання конфлікту, це мирне розв'язання. Суб'єкт розуміє іншого й підтримує право кожної людини на можливість мати думку, що відрізняється від його власної, він намагається дійти згоди, визнаючи при цьому рівноправність сторін і забезпечуючи максимально повне задовільняння інтересів ціною взаємних